

Még egyszer a magyar antiszemitákról

MEGJEGYZÉSEK
ENYEDI ZSOLT ÍRÁSA KAPCSÁN

Amikor az akadémiai procedúra során válaszoltam Enyedi Zsoltnak, a *Kéznel lévő idegen* disszertációváltozatról írott opponensi véleményére, azal kezdtem: az az érzésem, hogy velem a vitát még tovább folytatjuk. Bár minden előrelátásom így teljesülne.

Válaszom három részből áll. Először a recenzensi „gyorsolvasás” következményeinek tekinthető néhány félreértés közül térek ki röviden egyre; aztán – ismét röviden – válaszolok Enyedi néhány módszertani kifogására az antiszemita előítéletesség mérésével kapcsolatban, amelyek fontos kérdéseket érintenek ugyan, de a *BUKSZ* legtöbb olvasója számára valószínűleg érdektelenek és unalmasak, végül pedig reagálok a mai magyar antiszemitizmus jellegével és magyarázatával kapcsolatos kritikai megjegyzésekre.

1. Enyedi a rendszerváltozás utáni antiszemita sajtódiskurzusok elemzését azért kritizálja, mert „[R]adikalizmusukban különböző, koncentrikus köröket alkotó megközelítéseket vázol fel. Így azonban az antiszemita gondolkodás képe kissé sztereotipikusra sikerül (vannak nagyon, kicsit és alig antiszemiták), s nem vizsgálja az antiszemitizmuson belüli vélemény-nyalábok (antikommunista, antikapitalista, modernista, antimodernista, Izrael-központú, magyar történelemközpontú stb.) közötti különbségeket...” (127. old.). Nos, az említett fejezetben *koncentrikus körökről* nincs szó, mi több, a vonatkozó alfejezet „A diskurzusok *lánca*” címet viseli. Ez közvetlen utalás Wittgenstein *family resemblance* fogalmára, mégpedig annak analógiájára, ahogy Umberto Eco alkalmazta a fogalmat a neofasiszta ideológiák elemzésekor (lásd U. Eco: *Ur-Fascism. The New York Review of Books*, 1995. June, No. 22, p. 14.). Ez

nem mellékes különbség. Ennek a fejezetnek a célja ugyanis nem a különféle, tematikájukban és radikalizmusukban különböző antiszemita diskurzusok leírása volt, hanem annak feltérképezése, hogy a hosszú évtizedes tiltás után milyen diskurzív stratégiák jelentek meg az antiszemita közbeszéd legitimitásának megteremtésére. A szöveg fő állítása, hogy az elemzett diskurzusok az egy fokkal radikálisabbaktól rendszerint elhatárolják magukat, az egy fokkal kevésbé radikálisakat pedig hivatkozási alapként használják fel – mindkét stratégiát önmaguk legitímálásának erősítésére felhasználva. Tehát éppenséggel a diskurzusörökök ez a láncszerű összekapcsolódása teremti meg a lehetőséget az antiszemita nyelvi mező szélesítéséhez és az antiszemita beszéd legitimitásának erősödéséhez. Az Enyedi által említett antiszemita témák szisztematikus elemzésére tehát azért nem került sor, mert a fejezet kérdésfeltevése szempontjából a tematikus elemzés eredményei nem mondtak volna sokat.

2. A recenzio módszertani megjegyzéseinek nagy része az antiszemitizmus-mutató konstrukcióját kritizálja. Egyetértek recenzensemvel abban, hogy a különféle mértékben előítéletes csoportok közötti határok meghúzása nem nélkülözi az önkény bizonyos elemét. Az azonban már nem igaz, hogy nagyarányú eltérések vannak az antiszemita csoport nagyságára vonatkozó becslések között a különféle elemzett kutatásokban. Sőt az általam és mások által végzett kutatások meglepő módon egyformán kb. 7-12 százalékra teszik a radikális antiszemiták arányát a magyar társadalomban, és 45-50 százalékra azokat, akik biztosan nem antiszemiták. A kutatók abban is egyetértenek, hogy a népesség maradék 40 százaléka valamennyire biztosan előítéletes; a kérdés pontosan az – és itt valóban szerepet játszhatnak a kutatói megfontolások –, hogy milyen további alcsoportokra lehet bontani ezt a 40 százalékot.

1 ■ Lásd az allensbacheri Institut für Demoskopie antiszemitizmus-vizsgálatát 1986-ban, amelyet Renate Köcher vezetett. In: W. Bergmann – R. Erb: *Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946–1989*. Leske-Budrich, Opladen, 1991. 47–48. old.

Enyedi fő módszertani kifogása az, hogy a három független előítélet-skálán (negatív sztereotipizálás, a zsidóktól érzett társadalmi távolság és a diszkriminációs készség) elért értékek klaszterezése alapján nem lehet az előítéletesség intenzitása szerint különböző csoportokat létrehozni, pedig az elemzés ezt az eljárást követi: akik mindhárom skálán negatív értékeket értek el, a *nem antiszemita csoportba* kerültek, azokat, akik az előítéletes sztereotipizálás skálán pozitív, de a distancia- és diszkrimináció-skálán negatív értéket értek el, a *sztereotipizálók csoportjába* soroltuk, akik viszont mindhárom skálán pozitív (azaz az átlag fölötti), illetve magasan az átlag fölötti skálapontszámot értek el, az *antiszemiták*, illetve a *szélsőséges antiszemiták csoportjába* kerültek.

Véleményem szerint viszont ez az eljárás – amelyet az előítélet-vizsgálatok során máshol is alkalmaztak – korrekt.¹ Enyedinék a klaszterezés – amúgy kissé tankönyvívű – ismertetésében igaza van: az eljárás valóban elsősorban típusalkotásra szolgál. Ez azonban – bizonyos feltételek szem előtt tartásával – nem zárja ki, hogy mérés jellegű becslésre is használják. Egy köznapi példával élve: ha egy kutatás azt vizsgálja, hogy az emberek mennyire szeretik a krémtortákat, a gyümölcstortákat és az édes italokat, akkor kétségkívül fog találni különbségeket, amelyek alapján izléstípusokat írhat le. De ha valaki mindhárom esetben a legmagasabb pontszámot elérő csoportba kerül, arról vélelmezhető, hogy édesszájú. Az antiszemitizmus-indikátor konstrukciója során pontosan így jártunk el. Nem mulasztottuk el persze az eljárás statisztikai eszközökkel való ellenőrzését sem. A könyv részletesen ismerteti a klasztertípusok és a három skálából képzett egységes antiszemitizmus-változó viszonyát azokban az esetekben, amelyekben a klaszterezés eredményei nem voltak egyértelműek (106. old.), de talán még fontosabb az az adat, amely a 189. oldali 11. jegyzetben található (és amely a recenzens figyelmét valószínűleg elkerülte), miszerint a három skála igen magas szinten korrelál egymással, tehát aki erősen hajlamos előítéletes sztereotipizálásra, az nagy valószínűséggel zsidóellenes érzelmeket

is táplál, és hajlamos diszkrimináció elfogadására is. Ez önmagában is elfogadó az eljárás igazolására.²

Mint már az előző gondolatmenetből is következhet, a sztereotipizáló csoport elkülönítése a mérsékelt, illetve radikális antiszemitáktól nem a kutató – vagy a számítógép – önkénye, mint ezt Enyedi vélelmezi. Az előítéletesség háromdimenziós modellje alapján – a mérés során mindvégig ezt a modellt használtuk – könnyen belátható, hogy aki esetleg elfogadja a zsidókról kialakult történelmi sztereotípiák némelyikét – amelyek részei kulturális tudásunknak, és adott esetben könnyen mozgósíthatók –, még nem biztos, hogy gyűlöli is a zsidókat. Fordított esetben azonban már más a helyzet: aki érzelmileg elutasítja és esetleg diszkriminálni is hajlandó egy csoportot, szinte biztos, hogy előítéletes sztereotípiákban gondolkodik róla.

3. A mai magyar antiszemitizmus könyvbéli elemzésével kapcsolatban Enyedi Zsolt két fontos témakörben fogalmaz meg kritikai megjegyzéseket. Egyrészt úgy látja, hogy nem elég világos az antiszemita előítéletesség politizálásáról adott magyarázat, másrészt kételyeket fogalmaz meg a zsidóellenesség dinamikájával kapcsolatos predikciókat illetően.

Az oksági magyarázattal kapcsolatban Enyedi első kifogása, hogy nem világos, minek is tekintem elsősorban a zsidóellenességet: „...általánosabb értékek, világnézetek, politikai orientációk kivételéseként, vagy pedig valóságos csoportkonfliktusokból fakadó attitűdként” (126. old.). Holott a válaszra erre a kérdésre ő maga is megadja, amikor valamivel később azt írja: „Ez a két magyarázat persze kiegészítheti egymást” (uo.). És valóban, a könyvben részletesen kifejtett álláspont szerint, amelyet a politikai antiszemitizmus „posszibilista” elméletének neveztem, mindkét tényező *egyidejű jelenléte* szükséges ahhoz, hogy a zsidóellenes előítéletesség politizálódjon. A posszibilista elméleteket szembeállítottam az általam szubsztancia-listának nevezett elméletekkel, amelyek szerint a keresztény antijudaizmus és következményei, valamint az előítéletességre hajlamos személyiség jelenléte a keresztény világ modern társadalmainak végzeteszerű jellegeze-

tességévé teszik az antiszemitizmust, és ennek különféle megjelenési formái mögött mindig ugyanazokat a tényezőket kell keresni. A posszibilista elméletek szerint viszont az antiszemitizmus minden történelmi formája új magyarázatra szorul. Eszerint csak akkor van komoly esély arra, hogy a zsidóellenesség politikai formában is megjelenjen, ha a *vizsgált társadalomban egyidejűleg viszonylag elevenek a zsidóellenes sztereotípiák, ha a társadalom sok tagja hajlik a projektív előítéletességre, és ha zsidók és nem zsidók között véletlenszerű, egyedi történelmi okok következtében konfliktusok – például gazdasági konkurencia, státuskonfliktusok stb. – alakulnak ki.* A könyvben pontosan azt igyekeztem vizsgálni, hogy a mai magyar társadalomban jelen vannak-e *egyszerre* ezek a – és a zsidóellenesség politizálódásához szükséges más – tényezők.

Enyedi Zsolt másik kritikái észrevétele szerint a magyarázat egyik fontos eleme, a zsidó és nem zsidó csoportok közötti konfliktus mibenléte kidolgozatlan marad. Ezzel az észrevétellel nagyjából egyetértek: talán nem volt okos dolog meglegedni egy hosszú jegyzetbeli hivatkozással arra (lásd 254. old.), hogy erről a problémáról máshol és máskor (például itt, a

2 ■ Székelyi Mária professzor, aki a kutatásnak ebben részében munkatársam volt, és akinek oroszulnárse van a statisztikai elemzések elvégzésében, volt olyan szíves, és előbányászta számítógépe mélyéről azokat az eljárásokat, amelyekkel a kutatás során az Enyedi Zsolt által kritizált eljárások érvényességét külön is megvizsgáltuk. Ezek a könyvben valóban nem szerepelnek, mert áldozatul estek az olvashatóság szempontjainak. De most nincs kímélet! Nos, a másodlagos főkomponens (amelyet a sztereotipizálás, a zsidóktól érzett társadalmi távolság és a diszkriminációs készség főkomponensekből képeztünk) átlagai persze magától értetődően különböznek az egyes klasztercsoportokban, ám az ANOVA eta értéke kerekítve 0,9, ami azt jelzi, hogy a klaszterek és a másodlagos főkomponens ekvivalens mérőszámok. A klaszterekkel tehát típusokat kerestünk, de megbizonyosodott, hogy az egyes csoportokat az is szignifikánsan megkülönbözteti, hogy mennyire antiszemita. Ami a klaszterek számának meghatározását illeti, amely Enyedi szerint vélhetően önkényes: nos, a klaszterek optimális számát egyfelől a klaszterek stabilitása (iterációs változások = 0), másfelől a klaszterváltak kiegyensúlyozott szerepének ellenőrzése (ANOVA F-próba), harmadrészt a speciálisan torzított iniciális középértékek kiszűrése révén (az adatok véletlenszerű leválogatása után megismételt klaszterképzés) ellenőriztük.

BUKSZ-ban is – lásd A zsidó identitásról. BUKSZ, 1993. tavasz) sokszor és hosszasan írtam. Ezekben az írásokban részletesen kifejtettem – de a könyvben, magában valóban csak áttekinthetőszerűen (lásd 254–255. old.) –, milyen mechanizmusok következtekben maradtak fenn és termelődtek újra a csoportathárok zsidók és nem zsidók között, hogyan maradt fenn referenciacsoportként a zsidóság a magas szintű asszimiláció és integráció ellenére, s mily módon manipulálta ezt a politikai hatalom mindvégig a kommunista rendszer évtizedeiben. Az a példa, amelyet Enyedi Zsolt idéz, azaz hogy zsidó és nem zsidó értelmiségek eltérő okokból utasították el (vagy fogadták el) a kommunista rendszert, még valóban nem csoportkonfliktus, de szerepet játszik a Mi és az Ők közötti határok meghúzásában. Az viszont, hogy a kommunista társadalom sajátos viszonyai között erre az érzékelt csoportkülönbségre bizonyos időkben, helyeken és bizonyos körülmények között hálózatszerűen szerveződő, egymással konkuráló lobbik épültek, már konfliktusnak nevezhető. Amit ehhez a gondolatmenethez a könyvben minden bizonnyal hozzá kellett volna fűznöm: zsidó és nem zsidó csoporton természetesen nem szubsztanciaalista, normatív kritériumok – vallás, származás – alapján definiált csoportot értek, hanem egy modern politikai képződményt, amelyet etnikai csoportnak szokás nevezni. Az ilyen csoportoknak elsősorban politikai funkciójuk van. Nem tagjuk mindenki, aki származásilag, vallásilag, vagy bármely más normatív kritérium alapján akár a csoporthoz is tartozhatna, hanem csak azok, akik egy adott helyzetben úgy vélik: itt és most ők „zsidók”, zsidóként cselekszenek vagy reagálnak, mégpedig egy kollektívum tagjaként. Az „etnikai zsidó” bizonyos helyzetekben „zsidó”, másokban nem – mind a saját, mind pedig ellenlábasai szemében. A könyv egyik legfontosabb kérdése éppen az volt, vannak-e olyan helyzetek a mai magyar politikában, amelyekben a szereplők „zsidóként” vagy a „zsidóhoz” való viszonyuk révén definiálják magukat. Ebben az összefüggésben fejtettem ki, hogyan instrumentalizálódott a „zsidókérdés” a politikai plu-

ralizmus kialakulásának folyamatában.

A könyv fő állítása az volt, hogy a rendszerváltozás utáni nagy politikai táborok nem tudtak eltérő társadalmi terveket kínálni, s ezért arra kényszerültek, hogy mindenképp előtérbe szorítsák a szimbolikus szférában különböztesse meg önmagukat a másiktól. Másrészt a rendszerváltozás után megjelenő pártok súlyos legitimitációs problémákkal küzdöttek: nem támaszkodhattak hosszú történelmi múltra, nem álltak mögöttük jól körülhatárolható és egymástól megkülönböztethető társadalmi csoportok. Ez is arra szorította őket, hogy identitásukat a szimbolikus térben teremtsék meg. Az azonnal meginduló identitásteremtő diskurzusok preferált terepe a történelem volt, hangadó résztvevői pedig a történelmpolitikai diskurzusok professzionistái: az értelmiségiek. Így következett be az, hogy a „zsidókérdés” nyelve, amely a felszín alatt már a korábbi évtizedekben is sok esetben az értelmiségi szubkultúrák önazonosságának és konfliktusainak kifejezésére szolgált, hamarosan az identitásdiskurzusok nyelvéné is vált, és gyorsan politikai kontextusba került. Ezzel megindult az a folyamat, amely az antiszemita beszéd kulturális kódjelleget megújulásához vezetett. Ennek következményeképpen a „zsidókérdésben” való állásfoglalás az elmúlt évtizedben lassanként a politikai táborválasztás kódjává vált.

A könyvnek ezzel a következtetéssel Enyedi Zsolt is egyetért. A zsidóellenesség politizálódásának magyarázatára azonban néhány alternatív lehetőséget is mérlegelendőnek tartott volna. Felveti, hogy a politikai antiszemita megjelenésének nem az az oka, hogy „[m]indazok a kérdések, amelyek elválasztották a pártokat [...] történelmileg össze voltak fonódva az antiszemizmussal” (127. old.). Ez azonban azoknak a példák-nak az esetében, amelyeket felhoz (antikommunizmus, egyház és állam viszonya, abortusz, a szomszédos országokkal való kapcsolat – 126. old.), egyáltalán nem evidens, sőt például az utolsó két esetben ilyesféle összefonódás – legalábbis a közgondolkodás szintjén – valószínűleg nem is létezik. De sok más olyan esetben – és nem

csak a felsoroltakban –, amelyekben a politikai nézetkülönbségek hátterében megjelent a „zsidókérdéshez” való viszony, a kommunista rendszer évtizedei után az antiszemita publicisztika szorgos aprómunkájára volt szükség ahhoz, hogy a már elhalványult asszociációk felelevenedjenek – pontosan erről szól a könyvnek az antiszemita diskurzusokkal foglalkozó fejezete.

Nem tűnik elég erősnek az az érv sem, miszerint a magyar pártok közötti különbségek és a magyar pártok „legitimitációs szintje nem marad el attól, ami azon környékbeli országokat jellemzi, amelyek politikájában az antiszemita szerepet játszik” (uo.). Erre ugyanis azt válaszolhatjuk, hogy az antiszemita épp azokban az országokban erősebb, amelyekben a pártrendszer instabil, mint például Lengyelországban, Romániában vagy Szlovákiában, ahol viszont a pártrendszer viszonylag szilárd, a politikai antiszemita is gyenge – mint például a Cseh Köztársaságban. Mindez persze ad hoc érvelés: ez a kérdés külön vizsgálatokat igényelne.

Enyedi azt a kérdést is felveti, nem lehetséges-e, hogy az antiszemita nem a táborválasztás szimbóluma, hanem motívuma? Ez mindenképpen végiggondolandó hipotézis, amely az esetek egy részében kétségtelenül igaz lehet. Nyilván ez a magyarázata annak, hogy 2002-ben a legradikálisabb antiszemita magot jelentő csoportban a MIÉP-választók aránya (9%) messze felülmúlja a párt szavazóinak arányát a teljes népességben. A könyvben bemutatott többi adat (pl. 179. old., 59. táblázat) azonban már nem támasztja alá a hipotézist: az összes többi antiszemita csoportban például az MSZP-választók aránya minimum a csoport egyharmadát tette ki, a mérsékelten előítéletesek között pedig majdnem a csoport felét. Másfelől nézve: 2002-ben az MSZP-választók fele, a Fidesz-választók 42 százaléka tartozott a nem antiszemita csoportjába, a többi pedig valamelyik előítéletes csoportba; ebben az időpontban a radikális antiszemita közel egyharmada, a mérsékelt antiszemita több mint 40 százaléka szavazott volna a bal-liberális tábor pártjaira. Mindez ellentmond annak, hogy az antiszemita nagy választói csoportok motivált volna pártjuk kiválasztá-

sában. A könyvben nagy terjedelemben kifejtett latenciaelemzések is megerősítik a szimbólumhipotézist: a latens antiszemita között a baloldali pártok választói voltak szignifikáns többségben, amit azzal magyarázok, hogy érvényesül a táborválasztásból fakadó erős latenciányomás. Mindezeket kívül más, közvetlenebb bizonyítékok is alátámasztják, hogy a vizsgált időszakban az antiszemita egyre inkább politikai kódként kezdett funkcionálni: a vizsgálat során feltűnt, hogy a tisztán politikai antiszemita csoportját, amely 2002-ben az összes antiszemita valamivel több mint egyharmadát tette ki (sajnos a könyvben egy súlyos sajtóhiba következtében „majdnem kétharmad” áll, lásd 181. old.), nem jellemezte sem a zsidók elleni személyes gyűlölet, sem pedig az átlagot felülmúló diszkriminációs készség. A csoport tagjai tehát nagyrészt egyetértettek a politikai antiszemita legjellegzetesebb állításai-val, de közben nem jellemezte őket sem elvakult előítéleteség, sem különösebb személyes zsidóellenes érzület. Ha történelmi analógiákat keresnénk, azt találnánk, hogy ez a jelenség talán a két világháború közötti városi keresztény középosztály antiszemita magyarázatára hasonlít a legjobban. A kutatás azt is megmutatta, hogy a politikai antiszemita társadalmilag viszonylag jól integrált, magas iskolázottságú, konzervatív, antiszocialista, antiliberális és vallásos csoportjának aránya mind az antiszemita között, mind pedig az össznépeességben 1995 és 2002 között jelentősen megnőtt. Ez a folyamat véleményem szerint jól bizonyítja az antiszemita politizálódásáról és kódjellegéről állítottakat.

A zsidóellenesség jövőbeli dinamikájával kapcsolatos fejtegetéseket kritizálva Enyedi azt vitatja, hogy valóban létezik-e az a társadalmi közeg, amelyet a könyv a politikai antiszemita potenciális befogadójaként ír le. Ez fontos kérdés, mert az antiszemita krízisek poszibilista magyarázata szerint az előítéleteség és a konfliktus meglétének kívül más tényezők is szükségesek a zsidóellenesség politikai „izmussá” alakulásához. Az előítéleteség és az esetleges csoportkonfliktus rendszerint akkor fordul át antiszemita válságba, ha az adott társadalom komoly integrációs zavarokkal küzd, és akadnak olyan befolyásos értelmiségi cso-

portok, amelyek ezeket a zavarokat a „zsidókérdés” következményeként interpretálják: ezt az interpretációt széles körben elfogadottá teszik, nyelvvel, világnézetté alakítják, és az antiszemita ideológiát az integrációs nehézségekkel küzdő csoportok politikai mozgósítására használják. A könyvben ezt a folyamatot a XIX. századi német és osztrák politikai antiszemitizmus kialakulásával illusztráltam. A történeti elemzések megmutatták, hogy ezekben a társadalmakban voltak olyan, modernizációs státusvesztéstől fenyegetett csoportok, amelyek nem tartoztak a nagy társadalmi politikai-kulturális „miliók” (konzervativizmus, liberalizmus, szociáldemokrácia, politikai katolicizmus – R. Lepsius) egyikéhez sem, ami kompenzálhatta volna a státusvesztés társadalmi következményeit. Ezért ezek a csoportok fogékonnyá váltak az antiszemita nacionalizmusra, amely legalább a „zsidó ideggel” szembeállítva a „nemzet”, azaz egy nagy kollektívum részévé tette őket. Enyedi szerint ez az analógia nem jó – hogy miért nem, nem egészen értem, hiszen a recenzió szövegében a történeti leírást megismétli. Hacsak persze azért nem, mert szerinte a „miliók” egzisztenciális kompenzációt is kínáltak a státusvesztéstől fenyegetett rétegeknek. Ez azonban nem így volt. A legjellemzőbb ellenpélda az osztrák: a felhasznált történeti munkák plasztikusan leírják, hogy a vizsgált időszakban a politikai miliókból való kimaradással fenyegető státusvesztés, és nem az esetleg azzal járó egzisztenciális hátrányok tereltek nagyobb csoportokat az antiszemita mozgalmak és pártok felé. Sőt a tényleges proletarizálódásból inkább a szociáldemokrata pártok profitáltak.

Az analógia érvényességénél lényegesebb kérdés azonban, hogy létezik-e a mai magyar társadalomban olyan integrációs nehézségekkel küszködő csoport, amely az antiszemita politika alapja lehet. A könyv erre a kérdésre azt a hangsúlyozottan hipotetikus választ adja, hogy a különféle kutatások eredményei arra mutatnak: van egy viszonylag nagy csoport a magyar társadalomban, amelyet egyszerre jellemez a nagy ideológiák elutasítása, a magas fokú anómia és frusztráció, valamint pártválasztásainak – ha egyáltalán van-

nak – gyors és radikális változtatása. Mindezek alapján ez a csoport a politizált antiszemitizmus hordozója is lehet. Enyedi szerint azonban nincsenek bizonyítékok arra, hogy az antiszemitizmus potenciális hordozójaként megjelölt csoport jelentős méretű és stabil lenne, és arra sem, hogy azonos lenne a vizsgálatok során leírt anomikus antiszemita csoportjával. Igaz van: minderre erős bizonyítékok valóban nincsenek. Azt azonban, hogy az első csoport elég jelentős (a választói népesség kb. 25 százalékára tehető), jó néhány felmérés alátámasztja – köztük a könyvben idézettek is (lásd 261–263. old.). A csoport stabilitása annyiban valóban kérdéses, hogy bár 1994 és 2002 között jelenléte folyamatosan kimutatható, nem biztos, hogy tagjai is ugyanazok – jöllehet bizonyos jelek (leginkább a társadalmi-demográfiai mutatókkal leírható összetétel) erre mutatnak. Ugyanez vonatkozik a két csoport azonosságára is: a könyv bemutatja a két csoport összetétele közötti hasonlóságot (lásd 263. old.), azaz azt, hogy mindkettőben egy viszonylag fiatal, város lakó, szakmunkás végzettségű és férfi többségű alcsoport van szignifikáns többségben, de a gondolatmenet végül is egy óvatossá fogalmazással zárul. Eszerint, bár nem alaptalan annak feltételezése, hogy az anomikus választók és az anomikus antiszemita csoportja nagyrészt ugyanazokból áll, „a feltételezés igazolásához mindenképp további vizsgálatokra van szükség” (265. old.). Addig is, amíg ezekre a kutatásokra sor kerül Enyedi szerint inkább azzal a kérdéssel kellene többet foglalkozni, hogyan sikerült a magyar jobboldalnak „politikailag integrálni azokat a radikális, nacionalista és antiszemita szavazókat, akik Európa-szerte a jobbközéppel szemben (is) határozzák meg magukat, és amennyiben részt vesznek a közéletben, azt saját pártok révén teszik” (128. old.). Ez tényleg fontos kérdése a magyar politikának – nem is annyira a „hogyan”, hanem inkább az, hogy a magyar jobboldalnak valóban sikerült-e az, ami a német keresztény pártoknak a második világháború utáni évtizedekben: fékezett habzásává alakítani a radikális jobboldalt. Kíváncsi vagyok, hogy az utóbbi év eseményeinek tükrében még mindig

biztos-e ennek az integrációnak a sikerében.

KOVÁCS ANDRÁS

Viszontválasz

A viszontválasz a vita terepe, ilyenkor a figyelem a fennmaradt nézetkülönbségekre szokott összpontosulni. Ezért fontos előjáróban leszögezni, hogy a vita tárgya a recenzens által is rendkívül magas színvonalúnak, módszertanilag is kiválónak gondolt mű. Kovács András terjedelmes válasza minden bizonnyal a könyvet nem ismerők számára is felvillantotta a kutatás legfőbb értékeit, és emellett több ponton osztalta a kritikámban megfogalmazott kételyeket. Azért így is maradt néhány.

Akadémiai doktori disszertációjának opponenseként azt írtam, hogy Kovács „kutatásainak mozgatórugója láthatóan inkább a valóság feltérképezése, mint a rivális fogalmi keretek versenyztetése”. Erre ő akkor szellemesen így válaszolt: „lehetne meditatálni azon: bírálat vagy inkább dicséret-e, ha egy társadalomkutatóról kiderül, hogy a valóság feltérképezésére törekszik.” Nos, utólag belegondolva, valahol mégiscsak azon múlik, hogyan vélekedünk a vitatott kérdések jelentős részéről, hogy mit tartunk a hipotézisek tesztelését, az ellentétes modellek valamelyikének egyértelmű megcáfolását előtérbe helyező kutatói stratégiáról.

Vegyük először is azt a kérdést, „milyen diszkurzív stratégiák jelentek meg az antiszemita közbeszéd legitimitásának megeremtésére”. Kovács András válasza tanúsága szerint e témával kapcsolatban kutatásának fő konklúziója az, hogy „az elemzett diskurzusok az egy fokkal radikálisabbaktól rendszerint elhatárolják magukat, az egy fokkal kevésbé radikálisakat pedig hivatkozási alapként használják fel”. Valóban, a radikálisok meg szokták találni az „átkontextualizálható” szimbólumokat, a köztisztviselőben álló személységek többféleképpen értelmezhető fordulatait, miközben meg szokták tagadni a közösséget a náluk is radikálisabbakkal. A paranormális jelenségek kutatói hivatkoznak a természetgyógyászokra, miközben nem szeretik, ha a mindenhol úrlényeket lá-

tókkal keverik össze őket. Ez a láncszerű összekapcsolódás, az empirikus racionalisták nagy bánatára, utat nyit a tudományosan nem igazolt jelenségek elfogadása előtt. Kovács könyvéből megtudjuk, hogy ez a logika alkalmazható a rendszerváltozás utáni magyar antiszemita közbeszéd terjedésére is. Ezt azonban valószínűleg átfogó empirikus kutatás nélkül is sejtettük. Továbbra is úgy gondolom, hogy a legitimációs stratégiákról többet mond például az, hogy az antiszemita főáram a szociális vagy a kulturális problémákhoz kapcsolva igyekszik-e nézeteit elfogadottabbakká tenni. Átengedi-e a Nyugatot ellenfeleinek, vagy érvelésében inkább valamilyen módon támaszkodik a magyar társadalom nyugati orientációjára? A témaválasztás persze a szerző joga, de ezen a vonalon haladva talán specifikusabb, kétéseles hipotéziseket lehetett volna próbának alávetni.

Kovács felrója nekem, hogy amit ő „diskurzusok láncolatának” nevez, azt én „koncentrikus körökként” értelmeztem. S bár kötetében ő is a centrum és a perem diskurzus-köréről beszél (81. old.), igaza van abban, hogy a koncentrikus körök kifejezés félrevezető lehet. Ugyanakkor Wittgensteinre és Ecóra hivatkozása számomra azt jelzi, hogy az általa használt fogalom további tisztázásra szorul. Eco tanulmánya az Örök Fasizmus jellemzőt gyűjti egybe, azt állítva, hogy ha a tulajdonságok jelentős része jellemző egy mozgalomra, akkor az kiérdemli a fasiszta címkét, bárhogy nevezze is magát. A fasizmust olyan „játéknak” írja le, amelyet sokféleképpen, sok néven játszanak szerte a világban, de az olvasónak azt tanácsolja, ismerje fel a sokféle álca mögött a lényegi azonosságot. Kovács András könyvének üzenete azonban éppen ellentétes ezzel, hiszen ő azt hangsúlyozza, hogy a trianonozó nacionalisták nem vehetők egy kalap alá a valódi antiszemitákkal, még ha sokan ezt teszik is a baloldalon.

Wittgenstein „family resemblance” fogalma valóban segíthet megérteni, hogyan kapcsolódhat a nem antiszemita is az antiszemita diskurzushoz. A fogalomból az következik, hogy közös sajátosságokkal nem rendelkező jelenségeket is egymáshoz tartozónak lá-

tunk, ha a tulajdonságaikat különböző arányokban vegyítő további jelenségekkel együtt kezeljük őket. Vagyis a nacionalista demokratákra hivatkozó antiszemiták léte összekapcsolja a lényegüket tekintve egymással semmilyen felületen nem érintkező nációkat és nemzeti demokratákat. A „family resemblance” általános kognitív-nyelvhatalmi jelenséget jelölő fogalma azonban kevésbé segít a konkrét kutatás rejtélyeinek megfejtésében (a könyvben Kovács nem is használja), mivel nem utal a Kovács által elemzett egymásra utalás-elhatárolódás dinamikára. Továbbá a wittgensteini gondolat feltételezi, hogy a jelenségek adott csoportjára van egy társadalmilag elfogadott címke. Például játéknak hívjuk a focit és a sakkot is. Márpedig a Kovács által vizsgált irányzatok csoportosításáról nincs társadalmi konszenzus.

A specifikusság az Achilles-sarka annak a gondolatmenetnek is, amely az antiszemitizmust egyaránt visszavezeti az előítéletességre, a politikai orientációkra és a csoportkonfliktusokra. Természetesen nem abban kételked(t)em, hogy mindegyik tényezőnek lehet szerepe. A hipotézisvizsgálás logikájának megfelelően azonban több információt vártam arról, hogy melyik tényező súlya mekkora. Mert ha például elfogadjuk is (anekdotikus bizonyítékok alapján), hogy Magyarországon léteznek hálózatszerűen szerveződő „etnikai zsidó” lobbik, komoly kételyeink maradhatnak afelől, hogy az antiszemitizmus oksági magyarázatában e lobbiknak mérvadó szerep jut-e. Kovács e témában megfogalmaz egy „kérdés” állítást, hogy tudniillik a politikai antiszemitizmus csak sajátos feltételek *együttes jelenléte* esetén alakul ki, egy ilyen állítást azonban nehéz szisztematikusan megmérteni, miután nincs meghatározva, hogy az egyes tényezők (például a csoportközi konfliktus) mekkora mértékű jelenlétét tekintsük elégségesnek.

A klaszterezéssel kapcsolatban Kovács válasza fontos információkat közöl, és újra kiderül, milyen alapos és aprólékos háttér munka áll a kötet mögött. Lényegi kifogásomat, a minőségi és mennyiségi különbségek összekeveredését illetően azonban nem hogy nem cáfolja, hanem reprodukálja a

könyvben megjelenő kettősséget. A kutatott jelenség egydimenzióssága mellett érvel, amikor azt írja, hogy „aki erősen hajlamos előítéletes sztereotipizálásra, az nagy valószínűséggel zsidóellenes érzelmeket is táplál, és hajlamos diszkrimináció elfogadására is”. Ezt alátámasztandó hivatkozik a három skála igen magas szintű korrelációjára. A dimenziók szétartását tételezi ugyanakkor, amikor (néhány sorral lejjebb) már azt állítja, hogy „aki esetleg elfogadja a zsidókról kialakult történelmi sztereotípiák némelyikét, [...] még nem biztos, hogy gyűlöli is a zsidókat”. Márpedig a sztereotípiaskála vagy együtt mozog a másik két skálával, vagy nem. Ha az utóbbi eset áll fenn, akkor honnan a skálák közti szoros korreláció? Ha az előbbi, akkor mi szükség van a főkomponens-változó mellett klasztertagságon alapuló változóval is mérni az antiszemitizmus „fokát”? A klaszterelemzés bevetése ellen tehát továbbra is az a fő érvem, hogy az antiszemitizmus intenzitásának mérésére kevésbé alkalmas, mint a főkomponens-elemzés, a típusalkotásra való alkalmasságát pedig nem eléggé használja ki a szerző. A mellékérvem pedig az, hogy a klaszterek számának és tagságának meghatározása, minden kutatói igyekezet ellenére, önkényes mozzanatok sorát tartalmazza, hiszen az eredmény attól függ, melyik matematikai algoritmust alkalmazzuk a sok, egyformán alkalmas képlet közül. (Az egyes esetek közötti távolságok meghatározására vagy a klaszterek megkülönböztetésére létező alternatívák széles skálájáról lásd Brian S. Everitt – Sabine Landau – Morven Leese: *Cluster Analysis*. Oxford University Press, New York, 2001.)

Kovács válaszában rámutat néhány olyan jelenségre, amelyek szerinte azt jelzik, hogy az antiszemitizmus nem oka, hanem szimbóluma, kódja a táborválasztásnak. Az, hogy a latens antiszemiták között a baloldali pártok választói voltak szignifikáns többségben, valóban arról árulkodhat, hogy sokan tisztában vannak az antiszemitizmus politikai konnotációival. Az viszont, hogy hány MSZP-s antiszemita, vagy hány antiszemita MSZP-s van, szerintem irreleváns. Hiszen ezeknek az embereknek az attitűdjét sem a motivációs, sem a szimbólum-

elmélet nem írja le. A személyes zsidóellenes érülettől mentes politikai antiszemiták arányának növekedése utalhat a szimbólumelmélet növekvő érvényességére, ám jelezheti a racionalizálási stratégiák megváltozását is. Továbbá nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy továbbra is az antiszemiták kisebbsége tartozik ebbe a csoportba.

A pártpolitika és az antiszemizmus közötti összefüggések sejtésében Kovácsnak valószínűleg igaza van, azonban a válaszában hangsúlyozott tényezők (a pártok stabilitása, legitimitása) kevésbé meggyőzők. A magyar pártrendszer Kelet-Európa egyik legstabilabb pártrendszere, és bár a jelenlegi válság új tendenciákat jelez, az elmúlt közel két évtizedben élen jár-

tunk a pártok társadalmi elfogadottságát illetően is.

A történeti analógiával kapcsolatos ellenvetésem továbbra is él (és továbbra is egyszerű). Ausztriában, Olaszországban vagy Németországban a társadalom felosztható volt két csoportra: azokra, akik mindennapi életüket valamelyik társadalmi politikai-kulturális milió, szubkultúra, pillér, oszlop stb. keretei között élték, és azokra, akik nem. Magyarországon ilyen, a mindennapi életet szervező, gyermekkortól kezdve szocializáló és identitást adó, a társadalom túlnyomó többségét elérő szubkulturák nincsenek. Ezért Magyarország esetében „kimaradtakról” beszélni, és őket mint a társadalom egy speciális, veszélyeztetett alcsoportját megjelölni, kevésbé indokolt.

Végül pedig jobboldali integráción nem a radikálisok megszelídítését, hanem egységes választási platformba szervezését értettem. Ez az elmúlt évben sem kérdőjeleződött meg. A Fidesz teljesítménye e tekintetben felülmúlja a német jobboldalét, hiszen annak helyzetét jelentősen megkönnyítették a radikálisan radikálisellenes jogi keretek.

Ahogy a fentiek is jelzik, Kovács válasza nem győzött meg tökéletesen, a különbség, ami köztünk van, azonban inkább izlés- és hangsúlybeli, mint ténybeli. A kötet eredményeinek túlnyomó részét illetően pedig meggyőzésre eleve nem volt szükség.

ENYEDI ZSOLT